

Tarih Okulu
İlkbahar 2009
Sayı III, 139-159.

TUĞRUL BEY'İN EVLİLİĞİ¹

George MAKDİSİ
Çeviren: Mustafa ALİCAN²

Selçuklu Hanedanı'nın ilk sultanı olan Tuğrul Bey, 447/1055 yılında Bağdat'a girerek Büveyhi egemenliğine son verdi. 451/1059 yılı itibarıyla "Büyük Emir", yani sultan olarak, sultan olma hayalleri kuran rakiplerini ortadan kaldırdı.

Selçuklu Devleti'nin kuruluşu, Tuğrul Bey'in Nişâbûr'u ele geçirdiği 429/1037 yılından sonraya tarihlenir. Burası aynı zamanda, Abbasi halifesi Kâim'in,³ Sultan Tuğrul'a bir elçilik heyeti göndererek⁴ fethettiği şehirleri yıkmaması ve kendi tebâsına kötü davranmaması konusunda onu uyarmasıyla, savaşçı Selçuklular ile Abbasiler arasında kurulduğu bilinen ilk ilişkilerin başladığı yerdir.

Tuğrul Bey'in 455/1063 yılında ölmesine kadar süren bu ilişki sürecinde, Sultan ile Halife'nin arası hemen her zaman kötüydü.⁵ Tuğrul Bey, Büveyhileri mağlup ettikten sonra bir yıldan fazla kaldığı Bağdat'ta, Halife ile bir defa dahi görüşmedi. 449/1067 yılında düzenlenen bir resmi kabul töreninde anlaşmaya varana dek de Tuğrul Bey ve Halife bir araya gelmediler. İkisinin arasındaki dikkate değer çekişmenin varlığını doğrulayan bu ve başka gerçekler başka bir

¹ George Makdisi tarafından kaleme alınmış olan "The Marriage of Tughril Beg-Tuğrul Bey'in Evliliği," adlı makale, Temmuz 1970'te, *International Journal of Middle East Studies*, vol. 1, no. 3, pp. 259-275'te yayınlanmıştır.

² Arş. Gör., Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı. E-Posta: mustafaalican@tarihokulu.org. Değerli danışmanım Prof. Dr. Mehmet Ersan'a, çeviri çalışmamı incelemeye zaman ayırdığı için minnettarım.

³ Saltanat dönemi: 422-467 / 1031-1075.

⁴ Bu elçilik heyeti için bkz. G. Makdisi, *Ibn 'Aqil et la résurgence de l'Islam traditionaliste au XI siècle*, (Şam: Publications de l'Institut Français de Damas, 1963), s. 78-86.

⁵ Sultan Tuğrul ile Halife el-Kâim arasındaki nüfuz çatışması için bkz. G. Makdisi, *Ibn 'Aqil*, s. 86 ff.

yerde⁶ tartışıldı. Bu çekişmenin bütün ayrıntıları tamamıyla bilinmiyor. Ancak bilinen bir şey var: Tuğrul Bey'in, Halife'nin kızı ile evlenme isteği, Halife ile Sultan arasında, daha önce yaşamadıkları kadar büyük bir gerginliğe neden oldu.

Halife'nin, Tuğrul Bey'in evlenme isteğine karşı çıkması, tarihçiler tarafından, uzun süre, kendisini Ortodoks (Sünni) olmayan Şiî Büveyhilerin elinden kurtararak Sünni Ortodoksi'ye eski konumunu iade eden kahramana kötü davranan bir dini lider olarak görülmesine ve kötü anılmasına neden oldu. Hatta onu, Abbasilerin altın çağındaki halifelerin sahip olduğu güç ve şerefe sahip çıkan zayıf ve kendini beğenmiş biri olarak tanımladılar. Çok yakın zamanlarda, bu bakış açısı belli belirsiz değişikliğe uğradı ve tarihçiler, Tuğrul Bey'in evlilik teklifinin, gereksiz bir şekilde Halife'nin itibarını hedef alan kaba bir hareket olduğunu düşünmeye başladılar.

Yıllar önce, bu konunun ayrıntılı bir monografi çalışmasını hak ettiğini ifade etmişim.⁷ O zaman, bu meseleyi Sultan ile Halife arasındaki nüfuz çatışmasının başka bir örneği olarak ortaya koymuş ve Halife'nin evliliğe karşı çıkışının, medeni bir hükümdarı kaba bir savaşçıdan ayıran sosyal uçurumdan kaynaklandığını fark etmişim.⁸ Kaynaklardan çıkarılabilmesi imkânsız olmayan bu durum, çok iyi bir neden olabilirdi. Ancak, konu üzerinde tekrar düşündüğümde ve daha sonraki çalışmalardaki bilgi parçacıklarını birleştirdiğimde başka bir bulguya ulaştım, çok daha önemli olan başka bir sebebe...

Tuğrul Bey'in, Halife'nin kızı ile evliliği, Sultan'ın son yıllarındaki en önemli olay olarak göze çarpmaktadır. Uzun zaman çalışarak elde ettiği kariyerini bu evlilik ile taçlandırmak istiyordu. Öldüğünde yetmişlerinde olan bu adamın, hayatının son yıllarını, aklında olan başka bir şey için harcadığı görülüyor. Kendisini başarıya ulaştıracak olan yolda hiç bir engelin bulunmasına göz yumamazdı. Kendisine suikast düzenlemeyi planladığı gibi asılsız bir suçlama ile en yakın komutanı olan Humartekin'i ortadan kaldırdı. Babalarını bizzat kendi elleri ile öldürdüğü yeğenlerine, suçlunun Humartekin olduğu söylendi. Bağdat'taki temsilcisini görevinden alarak, yerine daha aktif

⁶ Aynı yer.

⁷ Aynı yer, s. 119, konunun önemine atfen düşüncelerimi ifade ettiğim yerde; ve bkz. Aynı yer, s. 119 n. 1-120 n., konunun ayrıntılarını yansıtan bilgi kaynaklarını tartışmışım.

⁸ Aynı yer, s. 118.

olan başka birini gönderdi. Evlilik düşüncesi, bir saplantı haline gelmişti ve amacına ulaşana kadar rahat edemeyecekti.

Tuğrul Bey bu evliliği, isteğini açığa vurmadan çok önce kafasına koymuştu. Başkente geldiğinde evlilik isteğini açıkça ilan etmesi, büyük bir heyecan dalgasına yol açtı. Halife afallamıştı. İlk tepkisi, bu isteği reddetmek oldu. Yaşadığı şoku atlattıktan sonra, Tuğrul Bey'in evlilik teklifine gönülsüzce rıza gösterdi, fakat onun yerine getiremeyeceğini bildiği şartlarla evliliği engelleme yoluna gitti.

İçinde; koşullar ve vaatler, ricalar ve tehditler, teklifler ve karşı teklifler bulunan mektupları taşıyan elçilik heyetleri, Rey ve Bağdat arasında gidip geliyordu. Sultan ve veziri tarafından her türlü taktiğe başvuruldu. Baskı; Halife'yi kâh canından bezdirecek, kâh cesaretlendirecek, kâh güçlendirecek, kâh da rahatlatıyordu.

Üç yıl geçti. Sonunda Halife, "*hâlâ bu işten sıyrılmaya*" dair olan umutları ile birlikte evliliğe razı oldu. Konunun ağırdan alındığı bir yıl daha geçti. Sonunda, Tuğrul Bey'in kesin vaatleriyle evlilik sözleşmesi yapıldı. Vaatler yerine getirilmedi. Halife, mücadelesinde başarısız olmuş, Tuğrul Bey ise istediğini elde etmişti. Ancak, Halife'nin kızının Bağdat'tan alınmasından kısa bir süre sonra Tuğrul Bey'in ölüm haberi geldi. Çocuksuz sona eren evliliğin üzerinden hemen hemen yedi ay geçmişti.

Velveleye ne gerek var? Yakın bir zamanda Halife tarafından sultan ilan edilen Tuğrul Bey, ondan, kızını kendisine vermesini istiyordu. Halife, onun istediğini neden reddetsindi ki? Kim, Halife'nin kızına ondan daha layık olabilirdi?

Öte yandan, Tuğrul Bey'in isteği kafa karıştırıcıydı. Evlenme teklif ettiğinde, hayatının yedinci on yılının sonundaydı; bir eşe ihtiyaç duymasının nedeni neydi? Ortaya sürdüğü neden, daha da kafa karıştırıcıydı: kendisini, ülkedeki diğer emirlerden farklı kılacak olan bir evlilik bağı kurmayı arzu ediyordu. Fakat onun konumu, sultan olarak zaten diğer emirlerden farklıydı; o, sultan olarak ülkedeki diğer emirlerin en üstünde yer alıyordu. Halife'nin ona bahsettiği unvan, zaten etkileyici bir biçimde diğer bütün emirlerden üstün olduğunu kanıtlayarak elde etmiş olduğu pozisyonu tasdik ediyordu.

Hem Halife'nin hem de Sultan'ın tavırlarının altında yatan nedeni anlamak için, tarihçilerin, evlilikle ilgili rivayetlerinden daha farklı olan bazı gerçekleri göz önünde bulundurmalıyız.

İlk olarak, tarihçiler, evliliğe neden bu kadar çok yer vermişlerdir? Çoğunlukla iktidar meseleleriyle ilgilenen, hanedanların ve politikacıların yükselişlerinden, düşüşlerinden ve benzeri şeylerden bahseden tarihçilerin siyasal tarihle olan ilişkileri bilinir. Öyleyse bu çelişki, neden sadece sosyal bir mesele olarak algılanmaktadır? Doğru; olay, Halife ve Sultan'ı ilgilendiriyordu; fakat şurası kesin ki, kayıt altına alınmamış olan olaylar da tarihçileri ilgilendiriyordu. Tarihçiler, dönemin aynası değildir; bundan dolayı, kişi, biyografik çalışmalara, günlüklere, not defterlerine ve dönem şiirlerine son çare olarak başvurmalıdır. Bir kişi, tarihçilerden, bu evliliğin belli bir bölümünden bahsetmelerini bekleyebilir, fakat bu evlilikten, 452'den 455'e kadar olan süreçteki üç yıl boyunca olan diğer şeylerden daha ayrıntılı ve tutarlı bir biçimde bahsediliyor olması, olayın, bahsedildiği gibi olmadığı anlamına da gelebilir.

Tarihçiler tarafından bu evliliğe bu kadar yer ayrıldığına göre, evlilik nedeni, politik sonuçlardan kaynaklanan ve çok önemli olan bir neden olsa gerektir. Hem Tuğrul Bey'in hem de Halife'nin kendi beyanatları, konunun anlaşılması için gerekli olan yönetime işaret eder. Tuğrul Bey'in sunduğu evlilik nedeni; daha önce hiçbir emirin ulaşamadığı farklı bir konumu elde etme arzusudur. Halife ise bu durumu, Abbasi Hilafeti'ne yönelmiş olan daha önceki bütün tehditlerden çok daha güçlü bir tehdit olarak algılamıştır.

Fakat evlilik, aslında, ne Sultan'ın ne de Halife'nin beyanatlarıyla tam olarak açıklığa kavuşmuyor. Tuğrul Bey, Halife'nin kızı ile evlenerek; daha önce başka bir sultanın, elini çabuk tutarak böyle bir onuru elde etmiş olmasına bakılırsa, muhtemelen ayrıcalıklı bir konuma sahip olma peşinde değildi. Büyük Büveyhi Sultanı Adûdu'd-Devle (öl. 372 / 982) Halife et-Tâî'nin (öl. 381 / 991) kızı ile evlenmişti bile.⁹ Bundan başka, Abbasi Halifesi de bu evliliği, hanedan için, daha önce hiç olmadığı kadar tehlikeli olarak algılamazdı. Aslında, bu evlilikten dolayı ne Tuğrul Bey şan-şeref elde edecek, ne de Halife kepaze olacaktı.

Hâlihazırdaki durumun ciddiyeti evlilikte değil, Selçukoğulları'nın Abbasi Halifeliği'ne hükmetmesi ihtimalinde yatıyordu. Halife et-Tâî'nin kızı ile evlenen Büveyhi Sultanı Adûdu'd-Devle'nin istediği de aslında buydu ve

⁹ Miskaveyh, *Tecârib el-Umem*, nşr. ve İngilizce çev. H. F. Amedroz ve D. S. Margoliouth, *The Eclipse of the Abbasid Caliphate*, VII cilt, (Oxford-Londra, 1920-21), c. 2, s. 414; ve Yâkut, *Mu'cem el-Udebâ*, nşr. D. S. Margoliouth, 7 cilt. (Leyden-Londra, 1907-1926), c. VI, s. 266; Philip K. Hitti'den alıntı, *History of the Arabs*, 4. baskı. (Londra: Mcmillan, 1949), s. 472, n. I.

Halife'nin, kızını onunla evlendirmeyi kabul etmesi, iki hanedanı da hilafet silsilesinde birleştirme umudundan kaynaklanıyordu.¹⁰ Evlilik gerçekleşti, fakat arzu edilen sonuç elde edilemedi. Elde edilen sonuç, hem Tuğrul Bey'in duyduğu kıskançlık hem de Halife'nin anlaşılır olan korkusu oldu.

Dönemin Bağdat'ını konu alan bir topoğrafya çalışmasından, Tuğrul Bey'in, şehrin sol kıyısında, kendisine ait bir pazaryerine sahip olup Medinet-i Tuğrul (Tuğrul Şehir) olarak anılacak olan bir şehir inşa etmeye giriştiğini bile öğreniyoruz. Bu şehir, Bağdat'ın doğu tarafındaki mahallelerin ikisini, Dâru'l-Fîl ve el-Muharrim'i içine alan bir duvar ile çevriliydi.¹¹ Tuğrul Bey, İslam dünyasının başkenti olan Bağdat'ta, hanedanlığının geleceği için planlar yapmaktaydı. Fakat evlilik, Selçuklu Sultanı'nın ölümüyle birlikte sonuçsuz bir şekilde sona erdi.

Üçüncü Selçuklu Sultanı Melikşah (öl. 485 / 1092), kız kardeşini halife el-Muktedi (öl. 487 / 1094) ile evlendirerek bu amacı gerçekleştirmeye çalıştı. Bu evlilikten Ebu'l-Fazl adında bir erkek çocuk dünyaya geldi. 485 / 1092 yılında Sultan Melikşah, Halife'ye on gün içinde Bağdat'ı terk etmesini emretti. Sahne hazırlanmıştı. Medinet-i Tuğrul; burada bir saray, pazaryeri, dükkânlar, konaklar, dükkânlar inşa eden ve Câmîu's-Sultan (Sultan'ın Camisi) inşa edilmesini emreden Sultan Melikşah tarafından yeniden canlandırıldı.¹²

Fakat Abbasi Halifesi'nin canı bir kez daha bağışlandı. Sultan Melikşah, Halife'ye verdiği on günlük süre sona ermeden öldü. Tuğrul Bey meselesinde olduğu gibi, ölüm, Abbasi Halifeliği'ni kurtarmak için olaya müdahale etmişti.¹³ İki yıl sonra Halife öldü. Yerine geçen el-Mustazhir, Medinet-i Tuğrul'u ve şehrin surlarını yıkarak kendi kale duvarlarını,¹⁴ yapımını Selçuklu saldırılarına göğüs germek için planladığı daha sağlam başka bir suru inşa ettirdi.

Başka bir yerde ifade etmiş olduğum gibi,¹⁵ bu, Halife'nin ve Sultan'ın çıkarlarının çatışması sonucu ortaya çıkan bir şeydi. Altın çağındaki halifelik, hem güce hem de otoriteye sahipti. Güç Halife'nin avuçlarından kayıp gidince, gücü elinde tutanla aralarında bir çatışma başladı. Fakat Sultan, süreğen bir

¹⁰ Bkz. önceki dipnot.

¹¹ G. Makdisi, "The Topography of eleventh-century Bağdat", Arabica, c. VI, (1959), s. 178-97 ve 281-309, s. 32, n. 2 ve s. 34, satır 4-6 (Sûq al-Madîna).

¹² G. Makdisi, *aynı yer*, s. 32 ve 34.

¹³ Halifenin ajanlarının, Tuğrul Bey'in ölümünde olduğu gibi Sultan Melikşah'ın ölümünde de parmakları olması muhtemeldir.

¹⁴ *Aynı yer*, s. 40-42.

¹⁵ *Aynı yer*, s. 40-42.

şekilde meşru olma ihtiyacı içinde olduğu için her zaman dezavantajlı bir pozisyondaydı; bu yüzden onun mücadelesi, kendi hesabına, otorite ile gücü bir arada tutabilme konusunda istikrar kazanma amacına yönelikti. Son Abbasi Halifesi'nin Kahire'de ölümünden sonra, XVI. yüzyılda, meşru olsun ya da olmasın, güç ve otoriteyi bir kez daha kişiliğinde birleştiren Osmanlı Sultanı'nın yönettiği Osmanlıların ortaya çıkışına kadar, güç ve otoritenin tek bir merkezde birleştirildiği böyle bir duruma şahit olmuyoruz. Halifelik yetkilerini ele geçiren bu hanedan, dört yüz yıldır elinde tuttuğu büyük güçle, hilafeti, diğer hanedanların sultanlarının koruyabileceğinden daha uzun süre koruyabileceğini iddia ediyordu.

Önümüzdeki sayfalarda, henüz ilk aşamasında olan Tuğrul'un evliliği ile ilgili ayrıntıları vereceğiz.

Evlilik Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Halifenin Elçilik Heyetinin Rey'e Gidişi

Kaynaklarımız, evlilik meselesinin ortaya çıkışı ile ilgili olarak kesin bir tarih vermezler. Fakat görünen o ki; Tuğrul Bey, Kureyş b. Bedrân'ı, Halife'nin hanımı olan yeğeni Arslan Hatun'a gönderdiği zaman zihninde böyle bir evlilik düşüncesi vardı. Öyle veya böyle, 451/1059 ya da 452/1060 yılında, evlilik meselesi gündeme gelmişti. Bağdatlı tarihçi İbnu'l-Cevzî, 454/1062 olaylarında, sonunda halifenin, üç yıl boyunca reddettiği Tuğrul Bey'in isteğini istemeyerek de olsa kabul ettiğini ifade eder.¹⁶ El-Bundârî'nin bildirdiğine göre; Tuğrul Bey, 6 Nisan 1060'ta (2 Rebiülevvel 452) Rey'e yerleştiği zaman, o güne kadar sır olarak sakladığı arzusunu ilan etmeye karar vermişti.¹⁷ Bunun anlamı şudur: Tuğrul Bey henüz düşüncesini ilan etmeden önce, evlilik onun zihninde gerçekleşmişti bile.¹⁸

Tarihçiler, bu düşüncenin onun kafasına başkaları tarafından sokulduğunu söylerler. Bazı tarihçiler, bu fikrin, ona 452 yılının Zilkade ayında ölen eşi tarafından verildiğini;¹⁹ bazıları, fikri verenin veziri Amîdu'l-Mulk el-

¹⁶ İbnu'l-Cevzî, *al-Muntazam fî Tarihi'l-Mulûk ve'l-Umam*, 6 c. (V'ten X'a) (Haydârabad: Dâiratu'l-Maârif Matbaası, 1357-59/1938-40), c. VIII, s. 224, satır 11-12: '*fâ-ajâba* [Halife el-Kâim] *hîna'idhîn mukrahan ba'da an tamanna'a* [yemna'a'nın yerine] *thalâtha sinînin.*'

¹⁷ El-Bundârî, *Zubdat an-Nusra wa-nukhbat al-'usra*, nşr. M. Th. Houtsma, *Recueil de Textes Relatifs a l'Histoire des Seldjoicides* (Leyden: E. J. Brill, 1889), c. II, s. 19.

¹⁸ Bundârî, *Zubda*, s. 18.

¹⁹ Aynı yer, s. 19.

Kundûrî olduğunu,²⁰ bazıları ise, onu bu konuda yönlendiren kişinin, halifelik sarayının kahyası olan Silf olduğunu kaydederler.²¹

Halife, 452 yılında, eşi Arslan Hatun'un Bağdat'a geri dönmesi için ricada bulunmak üzere Rey'e bir elçilik heyeti gönderdi.²² Tuğrul Bey, onu geri göndereceğine söz verdi, ancak sözünü yerine getirmedi.²³ Tuğrul Bey'in yeğeni olan Halife'nin eşi, görünüşe göre Sultan'ın planının bir parçasıydı. Tuğrul Bey, veziri Kundûrî²⁴ tarafından tezgâhlanan yanıltıcı bir manevranın etkisiyle Halife'nin rızasını elde edeceğini düşündüğü zaman, Halife'nin kızı ile evlenmek için, daha sonra görüleceği gibi, yeğenini, bir miktar para ile birlikte, kocasına gönderdi.

Evlilik meselesi, Tuğrul Bey'in, diğer emirler arasında en üstün emir olarak kabul edilmesi anlamına gelen *kabul edilmiş sultan* olarak bütün rakiplerinden sıyrılmasından sonra Bağdat'ta baş gösteren huzursuzluğun sona ermesinin ardından ortaya çıktı. Tuğrul Bey'in üstünlüğüne pek karşı çıkılmadı. İstedikini yapabilecek güçteydi. Bununla birlikte, evlilik 455 yılının sefer ayına kadar (Şubat-Mart 1063) gerçekleşmedi. Zaten bundan önce, Tuğrul Bey hastalanmıştı ve evlilik merasimi için Bağdat'a gittiği sırada, öldüğüne dair, daha sonra yalanlanmış olan söylentiler bile vardı.²⁵ Çalışmamızın sonraki bölümlerinde bu olayları işleyeceğiz.

Tuğrul Bey'in evlilik planının sahneye konulmasının bir numaralı sorumlusu, kendisini bütünüyle bu planın başarıya ulaşmasına adanmış ve veziri Kundûrî idi. Ancak tıpkı Tuğrul Bey ile olan ilişkilerini olduğu gibi Halife ile olan ilişkilerini de irdilemeden Kundûrî'nin çabasının nedenini bütünüyle anlayamayız. Bir süre önce, onun, üvey kardeşi ve rakibi İbrahim Yınal'ın liderliğini yaptığı isyan ile meşgul olduğu sırada Tuğrul Bey'e karşı düzenlenmiş olan bir komploda üstlendiği rolü ele almıştım. Kundûrî'nin, çıktığı seferden başarıyla dönen efendisinin lütfuna yeniden mazhar olmak için yaptıklarını da ortaya koymuştum.²⁶ Kundûrî daha sonra, arzu ettiği evliliğin

²⁰ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, c. VIII, s. 218.

²¹ *Aynı yer, aynı sayfa.*

²² Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'at az-Zamân fi târih al-âyân*, MS. Paris, Fonds arabe 1506, fol. 72a.

²³ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, *aynı yer.*

²⁴ Kundûrî için, bkz. G. Makdisi, *Ibn 'Aqîl*, index, s.v.; ve efendisi Tuğrul'a karşı giriştiği komplolar için, bkz. *Aynı yer*, s. 106 ff.

²⁵ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, c. VIII, s. 226; Sibt, *Mir'ât*, fol. 86a.

²⁶ G. Makdisi, *Ibn 'Aqîl*, s. 106 ff.

gerçekleşmesini adeta tek başına sağlamış olduğu için Tuğrul Bey tarafından ödüllendirildi.

Bundan önce Kundûrî, Halife tarafından hakir görüldüğü Bağdat'ta, hırslarını tatmin etme konusunda başarısız olmuştu. Halife, Sultan'ın rakipleri²⁷ tarafından alıkonulduğu Hâdisât 'Âna'dan döndüğünde (Tuğrul Bey, Halife'nin otoritesi tarafından meşru kabul edilmeden sultan olamayacağı için) kendisini vezirsiz buldu. Önceki veziri *Reîsü'r-Ruesâ* İbn el-Muslime, Basasirî tarafından feci bir şekilde öldürülmüştü.²⁸ Sürgünde olduğu sırada Halife'nin işleri ile Ebu Turân el-Esîrî ilgilenmişti. Bağdat'ta Halife tarafından vezarete²⁹ tayin edildi ve kendisine onursal olarak *Hâcibü'l-Huccâb 'Izz el-Ümme* ünvanı verildi.³⁰ Halife'ye, Kundûrî'nin görevi istediği söylenmişti. El-Kâim, Kundûrî'ye bir mektup yazarak,³¹ Ebu'l-Kasım'dan³² sonra göreve kendisinden daha layık başka bir kimsenin olmadığını, ancak bunu Rukneddin'in (Tuğrul Bey) onaylaması gerektiğini bildirdi. Kundûrî, buna gerek olmadığını, ancak böyle olsa bile Halife'nin zorlaması karşısında Tuğrul Bey'in bunu kabul edeceğini ifade etti. Fakat Halife konu ile yakından ilgilenmedi ve Kundûrî, Hilafet Sarayı'na daha sonra yaptığı ziyaretlerde, yeni vezire duyduğu düşmanlığın sır olmadığını gösterdi.³³

Ebu Mansur b. Yusuf'un, Basasirî tarafından maruz bırakıldığı sürgünden dönmesinden kısa bir süre sonra, vezaret makamı tekrar el değiştirdi. Ebu Turab el-Esîrî, etkili bir kimse olan ve Halife'yi, Ebu'l-Feth b. Dârust'un yerine kendisinin atanması konusunda ikna eden Ebu Mansur b. Yusuf tarafından saf dışı bırakılmıştı.³⁴

Bu sefer de Kundûrî, Sultan adına Halife'ye bir mektup göndererek atamaya karşı çıktı. Halife, atamanın yapıldığını, hatta atanmış olan kişinin Bağdat'a gitmek için ailesinden ve eyaletinden ayrılmış olduğunu ve kararını

²⁷ G. Makdisi, *Ibn 'Aqıl*, s. 112 ff.

²⁸ Aynı yer, aynı sayfa.

²⁹ E. Von Zambauer'in *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam* (Hanover, 1927) adlı çalışmasına iki ilave yapılmalıdır. 8. sayfada Ebu Nasr b. Cehîr'in ismi, Ebu'l-Feth b. Dârust'un ardılı olduğu (453-454) ve 454'te kendisinden sonra Ebu Nasr b. Cehîr'in geldiği Ebu Turâb el-Esîrî (452-453)'den daha önce zikredilmiştir. Aslında, sürgünde olduğu 451-452 yılları arasında el-Kâim'in veziri yoktu.

³⁰ Saray Nazırı, Ümmetin Yüceliği.

³¹ Mektubun metni, Sibî'nin, *Mir'âtı*'nda yer almaktadır. Fol. 70b.

³² Önceki vezir İbn el-Müslime'nin babasına nisbetle adı.

³³ Sibî, *Mir'ât*, fol. 70a.

³⁴ Aynı yer.

değiştirmesi için artık çok geç olduğu cevabını verdi. Yeni vezir hil'at giymiş ve Rabiülevvel ayında görevi devralmıştı.³⁵

Kundûrî'nin Halife'ye duyduğu düşmanlık, Halife'nin sürgünden Bağdat'a dönüşünden sonra başlamıştı. Halife yine de Kundûrî'ye dostluk gösterisinde bulunmuş, Sultan'ın daha önce gitmiş olduğu Rey'e gitmesinden önce ona hil'at giydirerek onursal unvanlar vermişti.

Tuğrul'un Elçilerini Bağdat'a Göndermesi ve Evlilik Teklifi

Halife, 452 yılında Tuğrul Bey'e bir elçilik heyeti göndererek, yeğeni olan eşi Arslan Hatun'u Bağdat'a geri göndermesini rica etti. Elçiler, 453'ün başında yanlarında Halife'nin eşi olmaksızın, talepleri ertelenmiş olarak geri döndüler.³⁶ Tuğrul Bey, Halife'ye yeğenini göndermek yerine, Rey kadısı Ebu Sa'd Sa'îd³⁷ aracılığıyla, resmen kızına talip olduğunu bildiren bir mektup yolladı.

Kadı vasıtasıyla Rey'deki durumun ciddiyetini gösteren tehditkâr ifadeli mektubu alan Halife'nin tavrı, ilk başta uzlaşmacı değildi. Şöyle diyordu: *"Böyle bir şey hiçbir halife döneminde olmadı. Rukneddîn,³⁸ devletin direği ve dayanağıdır; ülkenin koruyucusu ve yüz yüze geldiği tehlikeleri bertaraf eden kimsedir. Bundan dolayı bizden böyle bir talepte bulunması ve bizi bu isteğine uymaya zorlaması kabul edilebilir bir şey değildir."* Fakat görülüyor ki, yaptığı yararsız protestolardan daha iyisini yapmak zorunda olan Halife, Tuğrul Bey'in isteğini kabul ettiği izlenimini verirken, bazı koşulların etkisiyle Sultan'ın planını engelleyebileceğini hesap ederek isteğe olumlu cevap verdi. Halife'nin hesapladığı koşullar şunlardı: (1) Vâsıt'ın; (2) mal-mülk, para ve daha yeni vefat etmiş olan³⁹ Arslan Hatun'a ait olan iktâların kendisine teslim edilmesi;

³⁵ Aynı yer., fols. 70b-71a.

³⁶ Görünen o ki, bu, halifenin, eşinin geri gönderilmesine yönelik talebi ilk değildi; cf. İbnü'l-Cevzî, *Muntazâm*, c. VIII, s. 218, İbnü'l-Cevzî şöyle yazar: *'faurîda radduhâ ilâ Dâr al-Khilâfa wa's-Sultân ya'îdu bi-dhalika wa-lâ yunjizuhu* ('Halife, eşinin Hilafet Sarayına geri dönmesini istedi, Sultan onu göndereceğine dair söz verdi ise de sözünü yerine getirmede'). Bundan dolayı aralarında, halifenin eşinin geri gönderilmesine yönelik isteğini iletmediği, sultanın da buna karşılık olarak evlilik planlarını onaylamasını istemiş olduğu bazı yazışmalar olmuş olabilir.

³⁷ Paris MS'deki *Mir'âta* göre, "Abu Yahya Sa'd b. Sa'îd"; bkz. fol. 72a.

³⁸ Halife tarafından Tuğrul Bey'e verilen bu unvan, "Dinin Direği" demektir.

³⁹ Arslan Hatun Zülkade'de vefat etti, s. 452; bkz. el-Bundârî, *Zubda*, s. 19.

(3) Halife'nin kızı için nakit olarak ödenmesi gereken 300.000 dinar ve (4) Tuğrul Bey'in sürekli olarak Bağdat'ta kalması...⁴⁰

Tuğrul Bey'in talebinin Hilafet Sarayı'na iletilmesi sırasında Sultan'ın elçisi olarak Halife'nin yanında bulunan Bağdat amîdi Ebu'l-Feth,⁴¹ belirtilen miktarın iki katı bile olsa talep edilen yekûnun ödeneceğini söyleyince, Halife, Sultan'ın evlilik teklifine rıza göstererek evlilik sözleşmesini kabul etti. Tuğrul Bey'in Bağdat'ta sürekli ikametine gelince, bu mesele, bizzat sultanın kendisi tarafından bir çözüme kavuşturuldu.⁴²

Amîd, Tuğrul Bey'in, önceden kendisine vermiş olduğu talimatları önemsemeyerek Halife ile anlaşma masasına oturmuş olabiliirdi. Eğer başka bir sebebi yoksa bu durum onun Tuğrul Bey tarafından –ileride göreceğimiz gibi- görevinden alınmasının bir nedeni olabilir. Amîdin görevini yerine getirmek için içinde bulunduğu koşullar oldukça zordu. İlk olarak, Halife'ye bu kadar çok mal-mülk vermek, onun maddi gücünün oldukça artmasını ve böylece güç kazanmasını sağlayacaktı. Bu kadar yüksek ve hatırı sayılır miktarda nakit ödemesi yapmak, savaşın en önemli meyvesini zenginlik olarak gören asker bir yöneticinin karakterine uygun değildi. Bağdat'ta kalıcı olarak ikamet etmek onu memnun edecek bir şey değildi. –Belki kişisel anlamda onun için çekici bir durum ve belki, diğer koşullarla birlikte kabul edilebilir bir şey de olabilirdi- Fakat gerçek şu ki, göçebe olan aşireti çadırlarda severek kalıyorlardı ve şehirler onlar için, yaşanmaz olarak terk ettikleri yerlerden sonra yağmalanacak nesnelere olmaktan daha fazla bir anlam ifade etmiyordu.⁴³ Bir Türk komutanı her zaman; fethetmek, yağmalamak ve vergi toplamak için bir yerden başka bir yere gitmeye hazır olmak zorundaydı.

⁴⁰ Sibt, *Mir'ât*, fol. 72a; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, c. VIII, s. 218; karşı. İbn Kesîr, *al-Bidâye wa'n-Nihâye fi't-Târikh*, 14 c. (Kahire: as-Sa'âda Yayınları, 1348/1929 et sqq.), c. XII, s. 86; al-Bundârî, *Zubda*, s. 19; İbn el-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târikh*, 9 c. (Kahire: al-Muniriya ve al-Istikâma Yayınları, 1348/1929 et sqq.), c. VIII, s. 92; son iki kaynak 3. ve 4. koşuldan bahsetmez.

⁴¹ Ebu'l-Feth el-Muzaffer b. El-Huseyn, Tuğrul tarafından 452'de, atandığı yıl boyunca 100 bin, daha sonra ise her iki yıl için 300 bin dinar karşılığında Bağdat amîdliğine tayin edildi; bkz. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, c. VIII, s. 216; Sibt, *Mir'ât*, fol. 71a.

⁴² İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, aynı yer.; Sibt, *Mir'ât*, aynı yer.

⁴³ Yakın zamanlarda, Oxford'daki bir konferansta, meslektaşım ve dostum M. Claude Cahen, Selçuklu askerlerinin Irak'ta kalamamasının bir sebebini daha gösterdi: kullandıkları develer, bölgenin sıcaklığına alışamamıştı; bkz. Cahen'in, *Der Islam I: vom Ursprung bis zu den Anfängen des Osmanenreiches*, Gerhard Endress tarafından çevrildi (Frankfurt am Main, 1968), s. 290 (Fransızca orijinali henüz yayınlanmadı; İngilizce çevirisi hazırlık aşamasında).

Halife'nin İkinci Bir Elçilik Heyetini Karşı Teklifle Rey'e Göndermesi

Rey'deki Pazarlıklar ve Kundûrî'nin Taktikleri

Bunun ardından Halife, Hanbelî tabip Ebu Muhammed et-Temîmî'nin⁴⁴ başkanlığındaki bir elçilik heyetini, bir mektup ve evlilik sözleşmesi⁴⁵ ile birlikte Rey'e gönderdi. Mektup, evlilik tasarısından vazgeçmesi yönündeki bir öneriyi içeriyordu. Eğer Tuğrul Bey isteğinden vazgeçmeyi kabul etmezse, Temîmî o zaman, Halife'nin daha önce "onay" için şart koştuğu maddeleri kapsayan evlilik sözleşmesini ona verecekti. Ayrıca elçilik heyeti, Halife tarafından Tuğrul Bey'e gönderilen bir hil'at taşımaktaydı.

Rey'e vardıkları zaman iyi karşılanan elçiler, günün geri kalanını Bağdat'a tahsis edilmiş olan kıymetli hediyeleri kontrol etmekle geçirdiler. Temîmî, bir sonraki gün Halife'nin şartlarına, Sultan'ın isteğinin kendisini diğer emirlerden farklı kılmak olduğu halde Halife'nin parayı öne sürerek alçakgönüllülikle yapılmış olan bu teklifi reddedemeyeceği cevabını veren Kundûrî ile evlilik meselesini müzakere etmeye başladı. Şimdi, eğer Sultan Halife'nin kendisiyle değil de para ile ilgilendiğini öğrenecek olursa muhtemelen nazik yaklaşımını değiştirebilirdi ve bu durum pek hoş bir netice

⁴⁴ Temîmî için bkz. G. Makdisi, *Ibn 'Aqil*, index, s.v.; biyografi için, s. 269-74; bibliyografik bilgi ve diğer ayrıntılar için, s. 269 n. 2.

⁴⁵ Temîmî'ye bir Abbâsî memuru olan (*Nâkib*) Tirâd ez-Zeynebî (bkz. G. Makdisi, *Ibn 'Aqil*, index, s.v., esp. P. 183 ve n. 2) ve Kureyş b. Bedrân'nın adamlarından olan Ebu Nasr Ghânim (*aynı yer.*, index, s.v.) eşlik etti. Nâkib'in'in amacı Temîmî'ninki ile aynıydı. Kaynaklar, onun pek aktif bir rol oynadığını söylemez bize, fakat, ilginç bir şekilde aynı yıl içinde (H. 453) verilen sonraki rivayet onunla ilgilidir: 'Recep ayının bitiminden dört gün önceki Perşembe günü, Tirâd ez-Zeynebî'ye, Beyt en-Nevbe'de halife tarafından hilat giydirildi ve *Abbâsî Devletinin nâkiblik makamı ona tekrar iade edildi.*' Daha önceki kayıta onun azledilmesi ilgili bir bilgi bulamadım (karş. L. Massignon, *Wiener Zeithschrift für die Kunde des Morgenlandes*'deki '*Cadis et naqîbs bagdâdiens,*' [WZKM], c. LI, [1948, s. 106-115], s. 112). Görünen o ki, nâkib, elçilik heyetinde olduğu sırada, Halife'nin çıkarına aykırı bir şekilde, geçici olarak görevden alınmasına neden olan bir şey yapmış olabilir. Elçilik heyetinin bir diğer üyesi olan Ebu Nasr Ghânim, Halife tarafından Tuğrul Bey'e hitaben yazılmış olup Ukayli Hanedanı'nın lideri Kureyş b. Bedrân ile ilgili olan ve ondan, el koymuş olduğu mallarının ve topraklarının Kureyş'e geri verilmesini rica eden bir mektup taşımaktaydı. Bu aracılıktan dolayı Kureyş, Halife'ye, topraklarını geri aldığı zaman 10 bin dinar ödeme sözü verdi ve Halife Arslan Basasirî ile yaptığı işbirliğinden dolayı onu bağışladı. Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, c. VIII, s. 219; Sibt, *Mir'ât*, fol. 72b. Az kalsın Tuğrul Bey'in Sultan olma planlarını engellemeyi başaracak olan Basasirî ile ilgili bölüm için, Kureyş ve müttefiki Arslan Basasirî'nin birlikte Tuğrul Bey'e karşı oynadığı rol için bkz. G. Makdisi, *Ibn 'Aqil*, chap. II, section II; esp. s. 90 ff. Ve 108 ff.

vermeyebilirdi. Fakat mesele Sultan'ın inisiyatifine bırakılacak olursa, o zaman istenenden çok daha fazlasını verebilirdi. Bununla birlikte Kundûrî, Temîmî'ye, meselenin halledilmesi konusunda kendisine güvenmesini salık verdi.⁴⁶

Kundûrî'ye göre, bundan dolayıdır ki, mektubu ve sözleşmeyi Sultan'a sunmak yararsızdı. Temîmî, meseleyi, efendisinin karakterini daha iyi bilen ve meseleyi daha iyi sonuçlandıracak olan Kundûrî'nin inisiyatifine bırakmaya ikna oldu.⁴⁷ Bilinmesi gereken şeydu ki, Kundûrî, Sultan'ın, Halife olan ilişkilerini düzenleyen tercümanıydı. Temîmî'ye göre Tuğrul Bey, geleneklerini ve alışkanlıklarını anlayamayacağı bir yabancıydı.

Kundûrî, yalnızca, halifenin evliliği onayladığını söyledi Sultan'a. Sultan sevinçten yerinde duramıyordu. Geriye, zaferini yakın adamlarıyla paylaşmak kalmıştı. Kundûrî, Sultan'ın, halifelik kurumunun asaletini kendisine kazandıracak olan bu evlilikle, Allah'ın, daha önce hiçbir emire göstermeyip kendisine gösterdiği teveccühü onların da bilmesini istediğini ilan etti.⁴⁸

Kaynaklarda ortaya konulan daha sonraki olaylar, bir kimsenin beklenti içine gireceği ayrıntıları verecek kadar açık değildir ve bu kaynaklara verebileceklerinden fazlasını söyletmek konusunda dikkatli olunmalıdır. Bundan dolayı, öncelikle verilmiş olan ayrıntıları belirginleştirecek, daha sonra da, bunları, çalışmamdaki diğer gerçeklerle açıklığa kavuşturmaya çalışacağım.

Sultan, Kundûrî'ye, Halife'nin eşi Arslan Hatun ve 100 bin dinar ile birlikte Bağdat'a gitmesi talimatını verdi. Ayrıca Kundûrî, Halife'nin, kızını vermeyi reddetmesi ihtimaline karşı, kızın odasının kapısında durmak üzere Ferruh adlı bir adamını görevlendirdi. Son bir tedbir olarak Kundûrî, Halife'nin onayının göstergesi olması açısından Temîmî'nin mührünü almak istiyordu. Kundûrî daha sonra Temîmî'ye, Sultan'ın, hizmetlerinden çok memnun olduğunu, hizmetleri konusundaki şüphelerini gidermek için mührünü görmek istediğini ve kendisini ödüllendirmeyi arzuladığını söyleyen bir not yazdı; böylece, meseleyi çözerken avantajlı konumda olmak istiyordu. Temîmî, mührünü, görevini yerine getirmek için, yani, Sultan'ın evlilik düşüncesinden vazgeçtiğini onaylamak için kullanacağını; aksi takdirde, kontrattaki şartların yerine getirileceğini belirterek teklifi reddetti.⁴⁹

⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, c. VIII, s. 219; Sibî, *Mir'ât*, fol. 73b; al-Bundârî, *Zubda*, s. 219.

⁴⁷ Sibî, *Mir'ât*, fol. 73b: al-amru ilâik , wa't-ta'wîlu alâik, fa'f'al mâ tarâh.

⁴⁸ Sibî, *Mir'ât*, fol. 73b, Kundûrî tarafından Selçuklu ileri gelenlerine yapılan bildirim metnini içerir.

⁴⁹ Sibî, *Mir'ât*, fols. 73b-74a; İbnü'l-Cevzî, *Muntazâm*, c. VIII, s. 219.

Temîmî'nin, Kundûrî'nin oyununa gelmemiş olması, aralarında bir dânişıklı dövüş olmadığını göstermesi açısından yeterlidir. Anlaşılan o ki, Sultan vezirine bütünüyle güvenmiyor, onun ikiyüzlü olduğu yönünde kuşku taşıyordu. Öte yandan, Kundûrî tarafından, kendisine, evlilik teklifinin kabul edildiği söylendiğinde, Halife tarafından reddedilmeyi bekliyor olması da olağan dışı görünüyor. Sultan, Temîmî'nin görevi konusunda veziri tarafından tam anlamıyla bilgilendirilmemişti. Kundûrî, kendi taktikleriyle soruna başarılı bir çözüm getirmek istiyor ve çifte amaç güdüyordu: kendisini küçümseyen Halife'nin çıkarlarına zarar vermek ve kendisini Sultan'a⁵⁰ tekrar sevdirmek. Kundûrî, Temîmî tarafından reddedilmeyi beklemiyordu. Görünen o ki, öyle ya da böyle, umduğundan daha fazla risk almak zorundaydı.

Kundûrî, Temîmî'nin mührü olmaksızın, eli boş olarak döneceği bir Bağdat seyahati için risk almak istemezdi. Bundan dolayı, yola çıkışını ertelemeye çalıştı. Sultan yola çıkmasını emrettiği zaman, yolculuğu ertelemek için öne sürdüğü mazeret, Sultan'ın hazinelerini boş yere harcamaktan kaçınmak için Hezâresb'den⁵¹ gelecek olan yüz bin dinarlık nakiti beklediğiydi. Sultan ona, gerekli miktarı hazineden alarak derhal yola çıkmasını söyleyince, yolculuğu ertelemek için kendisine eşlik eden memurları kışkırttı. Onlar da Sultan'a, görevlerinin çok belirsiz olduğunu ve Halife'nin, kızını vermeyi reddetmesi karşısında kendisinin öfkesine maruz kalmak istemediklerini söylediler. O da onlara, Halife'nin cevabının olumlu olacağı, aksi halde kendilerinin geri dönmekten başka bir yükümlülükleri olmadığını yönünde cevap verdi.⁵²

Kundûrî'nin planı çok tehlikeliydi. Sultan, görkemli bir başarı anlamına gelen bu evliliğe kendini adanmıştı. Sonraki satırlarda, Kundûrî'nin taktiklerinin her koşulda başarı elde etmeyi amaçladığını göreceğiz. Birbiri ardına; Halife'ye göstermelik vaatlerde bulunacak, onu suçlayacak, tehdit edecek; kısacası, Sünni Selçukluların, Halife'ye eski itibarını yeniden kazandırmak için yerlerine geçmek istediklerini söyledikleri Şîh Büveyhî Sultanları'nı fazlasıyla anımsatan dolaplar çevirecekti. Tuğrul da, bireysel olarak bir ilgisi olmamasına rağmen, bu dolaplardan en az veziri kadar sorumluydu.

⁵⁰ Besâsirî isyanı boyunca vezirin Sultan'a karşı yürüttüğü komplo için, bkz. G. Makdisi, *İbn 'Aqîl* ('le complot de 'Amida'l-Mulka al-Kundurî'), s. 106 ff.

⁵¹ Hezâresb ile ilgili ayrıntılı bilgi için, bkz. G. Makdisi, *İbn 'Aqîl*, index, s.v. ; bkz. özellikle s. 123-4, Tuğrul Bey'n ölümünden sonra saltanat davacılarından biri olarak ortaya çıkması ile ilgili olarak...

⁵² Sibî, *Mir'ât*, fol. 74a: *in fa'ala fa-dhâk, wa-in lam yaf'al fa-'ûdû*.

Tuğrul'un İkinci Elçilik Heyetinin Bağdat'a Gidişi

Tuğrul'un elçilik heyeti Bağdat'a vardıkdan sonra Kundûrî ve Arslan Hatun, Rey Kadısı ile birlikte Sultan'ın evlilik meselesini görüşmek üzere Halifelik Sarayı'na gittiler. Halife'ye, değerli hediyelerin yanında, şart koşulmuş olan miktarın yalnızca üçte biri olan 100 bin dinar getirilmişti. Halife'nin şartları pek önemsenmediği ve Sultan tarafından yazılı bir taahhüt ile de kabul edilmediği için Halife kızını vermeyi reddetti. Zaten Halife'nin istediği de buydu, görünen o ki, planı işlemekteydi.

Uzun süren münakaşalar oldu. Halife, evlilik planlarından vazgeçilmezse Bağdat'tan ayrılacağını ilan etti. Bu tehdit, Halife'nin yokluğunda anarşi doğacağı ve geniş çaplı yağmalama olayları olacağı için şehrin ileri gelenleri ve zengin tacirleri arasında bir baskı yarattı.

Kundûrî, Halife'nin, aslında bu evliliği en başından, kayıtsız şartsız kesin bir şekilde reddettiğini söyleyerek karşılık verdi.⁵³ ayrıca Halife'yi, vezirin görevinde başarılı olamadığı anlamına gelen bu ret cevabı ile veziri Sultan'ın gözünden düşürüp hayatını hedef alan bir girişim içinde olmakla suçladı. Büyük öfke dalgasına kapılan Kundûrî, çadırını, Sultan'a dönüşün ilk konak yeri olan Nehrevan'da kurmak üzere Bağdat'tan ayrılarak tepkisini ortaya koydu.⁵⁴

Tacir Ebu Mansur ve Başkadı Damagânî'nin Arabuluculuğu

Bu noktada başkent'in ileri gelenlerinden büyük tacir Ebu Mansur b. Yûsuf⁵⁵ ve Başkadı ed-Damagânî, durum daha da kötüye gitmeden sorunu çözmek için nüfuzlarını kullandılar. İlk başta, Kundûrî'den beklemesini talep ettiler. Daha sonra Halife'ye mektup yazarak durumun ciddiyetini vurguladılar. En sonunda, Kundûrî'nin ve Rey Başkadısı'nın söz vermesi koşuluyla Halife'nin, evlilik teklifine rıza göstermesini sağlamayı başardılar. Rey Kadısı, sonraki dört yıl boyunca Halife'nin kızının istenmeyeceği konusunda yemin

⁵³ Halife'nin başından beri olumsuz bir tavır vardı: aslında, Tuğrul Bey'in, Halife'nin eşi olan Arslan Hatun'u yanında bulundurduğu sürece Halife'nin reŕçi tavrını sürdürmüş olması muhtemeldir. Bkz. *supra*.

⁵⁴ Sibt, *Mir'ât*, fol. 74b.

⁵⁵ Bu önemli kişi hakkında, bkz. G. Makdisi, *'Ibn Aqil*, index, s.v.; bkz. özellikle s. 274-7 ve biyografik bilgi ve bibliyografik ayrıntılar. O, yüceltici bir unvan olan *eş-Şeyh el-Ecell*'i alan ilk kişiydi. Biyografi yazarlarına göre masum bir söz olan bu unvan, Nizamülmülk'ün lakabı olarak ortaya çıkınca önem kazanmıştır; Nizâmülmülk tarafından sertçe uyardığı bilinen Ebu Mansur b. Yûsuf'un ölümü ile ilgili olarak, bkz. G. Makdisi, 'Muslim Institutions of Eleventh Century Baghdad,' in *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)*, c. XXIV (1961), s. 1-56, s. 32 ff.

edecekti; bu yemin yerine getirildi de... Fakat bu konuda, Türk Sultan'ın Hanefi ekolüne mensup hukuk danışmanları ile Halife'nin Şafii hukukçuları ikiye ayrıldılar; birinciler, mukavelenin geçerli olduğunu, fakat şartların geçerliliğini yitirdiğini söylüyorlardı; ikinciler ise, mukavelenin bizzat kendisinin geçersiz olduğunu söylüyorlardı. Her bir grubun kararı, mensubu oldukları tarafın çıkarları ile uyum içindeydi.⁵⁶

Halife ve Kundûrî Arasındaki Gizli Anlaşma

İbnu'l-Cevzî'ye göre,⁵⁷ Kundûrî'nin başında olduğu elçilik heyeti, 453 yılının Cemaziyevvel ayının bitiminden sekiz gün önce, Perşembe günü gelmişti; anlaşma, sonraki ayın (Ceaziyelahir) sekizinde, Cuma günü, Kundûrî'nin, kararlılıkla direnmeye devam etmesi konusunda cesaretlendirdiği Halife ile görüşmesi sırasında gerçekleşti. Halife, Hilafet Sarayı'nda, Kundûrî'nin başında bulunduğu heyetin ileri gelenlerinin davet edileceği bir resmi kabul töreni yapmayı önerdi.⁵⁸ Anlaşmaya göre, Halife, prensipte evliliği şeklen kabul edecek, Kundûrî de tüm iyi niyetiyle Halife'nin çıkarı doğrultusunda hareket ederek, yüzüklerin atılabilmesi için gereken ortamı hazırlayacaktı.

Tekrar kaynaklara döndüğümüzde, konumuzla, özellikle gizli anlaşma ile ilgili detaylı bilginin olmadığını görmekteyiz. Ayrıca görünen o ki, ortada, kayıtlara geçmemiş olan bir anlaşma ya da anlaşmalar mevcuttur. İbnu'l-Cevzî'nin *Muntazam*'ındaki kayıtlarına göre, Halife Kundûrî'ye şöyle demişti: “*Senin yanında bulunanların içinden bir heyet oluşturacağız ve bu konunun çözümünü senin adaletine ve dindarlığına bırakacağız. Resmi kabulümüz ve [evliliği] onayımız ileri gelenlere ve halka ilan edilecek, bunun dışında sen de, itibarımız açısından utanç verici olan ve bizi iktidarsız konumuna indirgeyebilecek olan [altı çizili kelimeler bana ait] bu konu ile ilgili gizli iyi niyetlerinle bize destek olacaksın. Abbâsîlerin başına asla böyle bir şey gelmemelidir.*”⁵⁹

⁵⁶ Not: Her nasılsa, Başkadı ed-Damağânî, Hanefi olmasına rağmen Halife'nin tarafındaydı; Ebu Mansur'un Başkadı tarafından Halife'nin üzerindeki nüfuzunu kullanmakla görevlendirildiğini biliyoruz; bkz. G. Makdisi, *İbn 'Aql*, s. 173.

⁵⁷ İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, c. VIII, s. 220.

⁵⁸ Al-Bundârî'ye göre, *Zubda*, s. 19-21, elçilik heyetinde bulunanların arasında Deylem'in ileri gelenlerinden Farâmerz b. Kâkwaih ve Surkhâb Kamrawâ da vardı.

⁵⁹ İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, c. VIII, s. 220; ayrıca bkz. Sıbt, *Mir'ât*, fol. 74b.

Kaynaklar, Kundûrî'nin bu anlaşmadaki rolü konusunda suskundurlar. Fakat ikisinin arasında, Kundûrî'nin yazılı ve sözlü olarak, birazdan göreceğimiz gibi, sonunda yerine getirmeyeceği vaatlerde bulunduğu bir uzlaşmanın olduğu kesindir.

Kundûrî'nin Taktikleri

Olaylar, kaynaklarda kayıtlı olduğu sıraya uygun olarak takip edildiğinde, Kundûrî'nin, Halife'nin emrini yerine getirmek gibi bir niyeti olmadığı anlaşılıyor. Buradan hareketle şunu söyleyebiliriz ki, Vezir, Sultan'dan, evlilik meselesi ile ilgili olarak yaptığı görüşmelerde Halife'ye karşı yumuşak ve nazik davranması yönünde talimatlar veren bir mektup almış, bu talimatlar, Tuğrul Bey'in gözde komutanlarından Humartekin tarafından kaleme alınan bir mektupla Vezir'e ulaştırılmıştı. Halife, daha sonra Kundûrî'nin davranışlarından şikâyetçi olduğu bir mektup göndermiş, Humartekin de Vezir'in davranışlarında Sultan'ın hiçbir rolü olmadığını belirten bir cevap vererek Vezir'den böyle bir şey istenmediğini belirtmişti. Fakat Kundûrî'nin davranışlarında hiçbir değişiklik olmadı. Tehditlerine devam etti; hâlbuki Halife, Humartekin'in teminatlarına güvenerek, Sultan'a bütünüyle sadık olmadığını sandığı Kundûrî'nin faydasız bir oyun oynamakta olduğunu düşünmeye devam ediyordu.⁶⁰ Öte yandan, Kundûrî de, Sultan'a bir mektup yazarak, planın bir sonraki aşamasının ne olacağı konusunda talimat istiyordu.⁶¹

Bu arada Kundûrî, kroniklerde sayısız örneği bulunan tehdit etme ve aşağılama politikasına devam etti. Kundûrî, bir gün Halife'nin veziri İbn Dârust ile birlikte bir caminin yanından geçerken kapıdaki kitabede şu ibareyi okudu: “*Muaviye, Ali'nin anne tarafından dayısıdır.*” Adamlarından birine kitabeyi yok etmesini emretti ve İbn Dârest'e dönerek şöyle dedi: “*Camilerinize böyle şeyleri yazmaktan utanmıyor musunuz?*” Sonra Muaviye'yi ve Emevîler'i kötülemeye başladı.⁶² Hatırlanmalıdır ki, Ortodoks gelenek Muaviye'nin itibarını iade etmişti. Kundûrî'nin Muaviye'yi kötülemesi, Muaviye'den nefret eden Bağdat Şîîleri ile Şîîlerle Sünnîler arasında sürekli karışıklıklar çıkaran ve Şîî gelenek tarafından, hilafetin yasal varisi olan Ali'nin hakkının Muaviye tarafından gasp

⁶⁰ Sibt, *Mir'ât*, fols. 74b-75a; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, c. VIII, s. 220-221.

⁶¹ Sibt, *Mir'ât*, fol. 75a.

⁶² Aynı yer.

edilmesinin nedeni olarak görülen bir grubun aksine Abbâsîler tarafından iyi karşılanmazdı.⁶³

Bir seferinde, İbn Dârust, Hilafet Divanı'nda Kundûrî'nin onuruna bir ziyafet vermekteydi. Kundûrî, Halife'yi taciz etmeye ve aşâğılamaya devam etme fırsatını kaçırmadı. Halife gelmeden önce yastıkları parçalayana kadar ileri-geri eğip bükerek sahneyi hazırlamış olan Kundûrî, Halife oturduğu yerde gürültü patırtı çıkarırken sakince yemeğini yiyordu.⁶⁴

Yine bir gün, Kundûrî, beyaz elbiseler giyerek ve beyaz bir katıra binerek Hilafet Divanı'na gitti. Beyaz renk, Emevîler'in rengiydi ve Abbâsîler'in benimsemiş olduğu renk siyahtı. Bu durum Abbâsî Halifesi'nin onuruna yönelik bir başka saldırıydı. Hareketinden dolayı kınandığı zaman Kundûrî'nin verdiği cevap şu oldu: “*Bu, istediğimi yapabileceğimin yeni bir göstergesidir.*”⁶⁵

Ebu Mansur ve Damagânî'nin İkinci Defa Arabuluculuk Yapmaları

Ebu Mansur b. Yûsuf ve Başkadı Ebu Abdullah ed-Damagânî; Kundûrî'ye, *Muntazam*'da bize aktarılmış olan aşâğıdaki mektubu yazması için Halife'yi ikna ederek bir kez daha arabuluculuk yapmaya soyundular: “*Bu meselenin halledilmesi konusunda vekaletimizi sana verdik; hem Rukneddîn'in (Tuğrul) hem de bizim hoşnut olacağımız bir çözüme ulaşabileceğinin konusunda ikna edildik. Adaletinle ve doğru yola dönük olan yol göstericiliğinle hareket et, iki seçenekten avantajlı olanı sağlamak için, uygun zamanı bekleme ve fırsat kollama aşamasında son derece nazik ol; Sultan ya bu kadarla yetinmeli, ya da hiçbir karşı tez ileri süremeden verdiği sözleri yerine getirmeli.*”⁶⁶

En sonunda Halife, Cemaziyelahir ayında, ulemanın, kadıların ve aralarında Kundûrî'nin de bulunduğu ileri gelenlerin hazır bulunduğu bir kabul töreni düzenledi. Kundûrî, Halife'yi, topluluğun önünde evlilik ile ilgili olarak kendi isteğine uygun bir vaatte bulunmaya ikna etmek için çabaladı. “*Efendimizi, Mü'minlerin Emiri'ni,*” dedi, “*gerçek ve sadık bir hizmetkârı olan Rukneddîn'i |Tuğrul| onurlandırmış olduğu konu ile ilgili konuşmaya davet ediyorum. Böylece, burada toplanmış olanlar efendimizin bu konu ile ilgili*

⁶³ Krş. İbnu'l-Esir, *Kâmil*, c. VIII, s. 93, burada, Kundûrî'nin Muaviye'yi kötölemesi, tarihçi tarafından, okuyucuya, Abbasîler lehinde bir şey olarak aksettirilir.

⁶⁴ Sibt, *Mir'ât*, fol. 75a.

⁶⁵ Aynı yer: *hâdhâ huwa's-sunna* (kelimesi kelimesine: “Bu, benimsemiş bir gelenektir.”

⁶⁶ İbnu'l-Cevzî, *Muntazam*, c. VIII, s. 221.

cömert düşüncesini öğrenmiş olurlar.” Kundûrî, Halife’yi tuzağa çekmeye çalışıyordu: fakat Halife oynamakta olan oyunun farkındaydı, kibir dolu bir sesle: “Bu, bizim meselemizdir. Abbâsî Hanedanı kılavuzluk edenlerin en hayırlılarıdır: kim bize karşı çıkarsa kaybeder ve hüsrana uğrar. Yazılmış olan mektuplar konu ile ilgili yeterli bilgiyi içermektedir ve bu konu burada kapanmıştır.”⁶⁷ Bundan sonra, Halife’yi dinleyicilerden ayıran perde indirildi ve Kundûrî morali bozulmuş bir şekilde divan’ı terk etti,⁶⁸ Cemaziyelahir’in 26’sında para ve evlilik hediyeleri ile birlikte Hemedan’a gitmek üzere şehirden ayrıldı. Bağdat’ın ileri gelenleri bu tartışmadan dolayı büyük bir korkuya kapıldılar.⁶⁹

İbn eş-Şâbi’ye göre, Halife’nin kızı için düşünülen hatırı sayılır miktardaki çeyizin tamamı (cihâz) Tuğrul Bey’in eşi olan Hatun’a aitti; Tuğrul Bey bunun üzerine yalnızca 100 bin dinar daha eklemiştir.⁷⁰

Bir sonraki ay olan Recep’te, Sultan’dan, evlilik meselesiyle ilgili olarak, “eğer Halife yaptığımız evlilik teklifini kabul etmezse, buna tepki olarak Arslan Hatun’un serbest bırakılması ve bana getirilmesi” talebini dile getiren mektup alındığı bilgisiyse Kundûrî’nin bir elçisi Bağdat’taki Ebu Nasr’a gönderildi. “Şu anda Kutalmış meselesi ile ilgileniyorum, dönüşümde bu mesele ile bizzat ilgileneneğim,” diyen Sultan, bundan sonra, paranın ve çeyizin Bağdat’a götürülmesi yönünde talimatlar veriyordu.⁷¹

Kundûrî, Ebu Nasr’a, yönünü değiştirmek ve Tuğrul’un talimatlarını yerine getirmek için Bağdat’a dönmek istediğini, fakat Halife ve Sultan arasında oluşan soğukluktan dolayı askerleri Bağdat’ta kontrol altında tutamamaktan korktuğunu söyledi. Elçinin, Kundûrî’nin Sultan ile birleşmesine ve meselenin çözüme kavuşturulmasına⁷² kadar bekleyeceği *Dâru’l-Memleke*’ye (Sultan’ın Bağdat’taki konutu) götürmek üzere Arslan Hatun’a eşlik etmek için dönüşünden sonra, aynı mesaj Hatun’a da iletildi.⁷³

⁶⁷ Sibte, *Mir’ât*, fol. 75a; İbnü’l-Cevzî, *Muntazam*, aynı yer.

⁶⁸ Sibte, *Mir’ât*, aynı yer; İbnü’l-Cevzî, *Muntazam*, aynı yer.

⁶⁹ Sibte, *Mir’ât*, aynı yer; İbnü’l-Cevzî, *Muntazam*, aynı yer.

⁷⁰ Sibte, *Mir’ât*, aynı yer, İbn eş-Şâbi’den alıntı.

⁷¹ Sibte, *Mir’ât*, fol. 75b; İbnü’l-Cevzî, *Muntazam*, c. VIII, s. 221.

⁷² Sibte, *Mir’ât*, aynı yer; İbnü’l-Cevzî, *Muntazam*, aynı yer.

⁷³ Aynı yer.

Tuğrul'un Taktikleri

453 yılının Rebiülevvel ayında, ikinci elçilik heyetinin Bağdat'a gelişinden önce, Sultan'ın Bağdat'taki temsilcisi (*'amîd*) Ebu'l-Feth ansızın görevinden alındı. O, Bağdat'ın vergilerini toplama karşılığında, 452 yılında 100 bin dinar, sonraki iki yıl boyunca da 300 bin dinar ödemek üzere Sultan'la bir anlaşma yapmıştı. Kaynaklarımızda, zamanından önce azledilmesiyle ilgili bilgi yok. Sultan'ın adı geçen temsilcisi, evlilik konusunda Halife'yi desteklemiş ve Sultan'a olan sadakati konusunda kendisinden kuşkulandırılmış olabilir. Anlaşılan o ki, Ebul'-Feth'in azledilmesi, Sultan'ın özellikle evlilik meselesiyle ilgili olarak Halife'ye karşı sürdürdüğü politikanın yürütülmesiyle ilgiliydi.

Yeni amîd, *Reîsü'l-İrâkeyn* en-Nihâvendî idi. Selefinin tutuklanması için emir vermesine rağmen, Ebu'l-Feth tam zamanında, kaçması ve dokunulmaz bölge olan Halifelik Sarayı'na sığınması konusunda uyarılmıştı. Nihâvendî, Rebiülevvel ayında şehre ulaştı. Çadırını, Sultan'ın konutunun aşağısında kurdu. Muhalefet belirtisi olarak, Halife'ye itaat etmenin göstergesi olan geleneksel ziyareti⁷⁴ gerçekleştirilmeden Hilafet Sarayı'nı atlamıştı.

Tuğrul Bey, Bağdat, Vâsıt ve Basra'daki temsilcilerine mektuplar yazarak Halife'nin ve adamlarının iktalarına el konulmasını emretti. Ayrıca, eyaletlerin yöneticilerine Halife'nin, kendisi için yaptığı onca şeyden sonra Sultan'ın arzusunu yerine getirmeyi reddetmesini, kendisine karşı nankörce tavır takınmasını anlatan mektuplar yazdı ve onları Halife'ye karşı yükümlü kıldıkları saygılı tavrı gösterip-göstermemeye konusunda serbest bıraktı.

Öte yandan Tuğrul Bey, Hilafet Divanı ile olan bağlantılarını kopardı ve Damagânî'ye bir mektup yazarak ona şöyle hitap etti:⁷⁵ “*Doğu'nun ve Batı'nın Hükümdarı, İslam'ın Yenileyicisi, İmam'ın Vekili, Allah Rasûlü'nün Sağ Kolu, Müminlerin Emiri Büyük Şehinşah'tan (Şahların Şahı) Baş Kadı'ya.*”

Tuğrul Bey mektubunda, Damagânî'yi, evliliğin gerçekleşmesini sağlamak için nüfuzunu kullanmaya davet ediyordu. Bu arada, ona, veziri

⁷⁴ Sibt, *Mir'ât*, fol. 73a.

⁷⁵ İbnü'l-Cevzî'nin kayıtlarına bakınız, *Muntazam*, c. VIII, s. 223-224, ayrıca Sibt'a bakınız, *Mir'ât*, fol. 80a; bu iki metin birbirlerini tamamlamaktadır; *Mir'ât*, mektubun ilk kısmını, *Muntazam* da son kısmını kaydeder. Mektubun sözü edilen kısmında birbirlerini tamamlamaktadırlar, birinin hata ve eksiklikleri diğeri tarafından düzeltilmektedir. İki kaynak arasında yapılan bir karşılaştırmadan anlamaktayız ki, metnin tamamına sahip olmasak bile mektubun en önemli bölümü elimizdedir.

Kundûrî'nin, kendisini hizmetleri konusunda bilgilendirdiğini; Halife'nin kızı ile evlenmek istemesinin *yüz kızartıcı* bir reddedilişi hak edecek *düşmanca arzu* olmadığını; Halife'nin önünde alçakgönüllülüğünü açıkça gösterdiğini, fakat bunun da hiçbir işe yaramadığını; yaptığı iyi şeylerin Allah tarafından bilindiğini; Allah'ın, kendisine karşı kalplerinde kötülük besleyenleri cezalandıracağını söyledi.

Bundan sonra Başkadı'ya, Halife'nin ve adamlarının, 1055 yılında Bağdat'a gelişinden önce sahip olduklarının dışındaki iktalarını geri aldığını ve asla kararından dönmeyeceğini bildirdi. Son olarak Başkadı'ya, Abu Mansur b. Yusuf'a bir mektup yazarak her şeyi bütün ayrıntılarıyla anlattığını söyledi; "*bundan dolayı o, tekrar söylememize gerek kalmadan, söylenenleri yerine getirmeli ve dikkatli bir şekilde çalışmalıdır. Selamlarımla.*" Mektubun tarihi, 453 yılı Şaban'ının ortasını gösteriyordu.

Tuğrul Bey, Bağdat'taki temsilcisine şehri korumayı sona erdirmesi yönünde emir verdi. Ayrıca Arslan Hatun'a da, Hilafet Sarayı'ndan ayrılarak Tuğrul Bey'in konutuna gitmesi ve burada kendisini Rey'e götürecektir olan heyeti beklemesi talimatını gönderdi. Bu sırada takvimler 453 yılının sonunu, Zilkâde ayını göstermekteydi.⁷⁶

Tuğrul Bey'in talimatları doğrultusunda hareket eden Nihâvendî, bütün gücünü kullanarak Halife'yi, evliliği kabul etmeye zorladı. Gayri-müslimler tarafından ödenmekte olup (*emvâl al-cavâli*) Büveyhîler döneminden beri Halife tarafından toplanmakta olan baş vergisini (*cizye*) toplama hakkına el koydu. Bu durum, Nihâvendî tarafından Halife'ye karşı yürütülen saygısızlık ve mallarına el koymayı da kapsayan bir dizi zarar verme yönteminden sadece biriydi. Halife, durumdan şikâyet etmek amacıyla Ebu Mansur b. Yûsuf'u Nihâvendî'ye gönderdi. Nihâvendî, Halife'ye düşman olan bir takım kişilerin, Sultan'ı, Halife'ye kötü davranılması yönünde emirler vermeye kışkırtıklarını ve bunların kim olduklarının bilinmediğini belirtti.⁷⁷

Nihâvendî'nin, Halife'ye karşı ılımlı bir politika gütmekten sonuçlarından korkması için iyi bir nedeni vardı; kendisinden önce Humartekin, Tuğrul Bey'in gözde komutanlarından olmasına rağmen, Kundûrî'nin Halife'ye karşı yürüttüğü sert politikaya engel olmayı hayatıyla ödemek zorunda kalmıştı. Kundûrî, Tuğrul Bey'e, Halife'nin direnmeye devam etmesinin arkasında, Humartekin tarafından kendisine yazılan bir mektubun bulunduğunu söylemişti.

⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, c. VIII, s. 222; Sibt, *Mir'ât*, fol. 78a.

⁷⁷ Sibt, *Mir'ât*, fol. 78a.

Bunun üzerine Tuğrul Bey, daha sonra, babalarını öldürdüğüne inandıkları için İbrahim Yınal'ın oğulları tarafından öldürülecek olan Humartekin'in tutuklanmasını emretmişti.⁷⁸

Ebu Mansur b. Yusuf, Nihâvendî'ye, Halife'ye karşı sürdürülen sert tutumun sona erdirilmesini söyledi. Kendisi de evlilik meselesiyle ilgilenecekti. Halife, sonraki yılın (454) Safer ayında, kızını Tuğrul Bey ile evlendirmeyi kabul etti.

Meselenin Sonuçlanması ve Tuğrul Bey'in Ölümü

Şaban ayında anlaşmaya varıldı ve bir sonraki yıl (455) evlilik töreni yapıldı. Bu arada, oynanmakta olan oyun, aynı şekilde oynanmaya devam etti: karşılıklı olarak daha çok elçilik heyetleri gidip geliyor, Tuğrul Bey'in evlilik planlarından vazgeçecekmiş gibi görüldüğü bir belirsizlik anında Halife'nin tereddütleri artıyor, Kundûrî, çoğu taktik olan göstermelik sözler vermeye devam ediyordu.

Başlangıçta Halife'nin şart koşmuş olduğu dört maddenin içerisinde yer alan 300 bin dinarlık nakit talebi 38 bine indirildi ve Halife'nin aile üyeleri arasında paylaştırıldı,⁷⁹ Sultan'ın tamamen Bağdat'a yerleşmesi şartı ise, elbette reddedildi.

Kundûrî, yazdığı mektupta, gelinin, Halife'nin konutundan götürülmesi konusunda Tuğrul Bey'in ısrarcı olmayacağını ve onu görmek için bizzat geleceğini garanti etmişti. Bu söz yerine getirilmedi. Daha sonra Halife'nin kızı, şehirden götürülmeyeceği sözüyle Sultan'ın konutuna götürüldü; fakat en sonunda o, annesine büyük bir keder, Halife'ye, yani babasına da utanç bırakarak şehirden ve ebeveyninden ayrılmak zorunda kaldı.

455 Ramazanı'nın 24'ünde, Halife'nin kızından ebeveynine, Tuğrul Bey'in 8 Ramazan'a öldüğünü bildiren mektubu ulaştı. Tarihçiler, o güne kadar devam etmiş olan evliliğin ne kadar sürdüğü konusunda kesin bilgi vermektedirler: “*altı ay yirmi üç gün.*”⁸⁰

⁷⁸ Halbuki Yınal, üvey kardeşi olan Tuğrul Bey tarafından okla öldürülmüştü. Ayrıntılar için bakınız, Sıbt, *Mir'ât*, fol. 77a-78a.

⁷⁹ Paylaşırmanın niteliği şöyleydi: Halife'ye 10 000; Halife'nin eşi ve Tuğrul Bey'in yeğeni olan Arslan Hatun'a 10 bin; Halife'nin oğlu İddetüddîn'e 5 bin; ve kızın annesine 3 bin; bakınız, Sıbt, *Mir'ât*, fols. 84a-84b; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, c. VIII, s. 226.

⁸⁰ Sıbt, *Mir'ât*, fol. 90b; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, c. VIII, s. 231.